

Puturum cepura

Публикацията е реализирана с финансовата подкрепа на Национален фонд „Култура“ в рамките на проект по програма „Едногодишен грант“ – 2022 г.

Серия **Puturum** представя на български език книги, чийто фокус е бъдещето на човечеството и най-вече онези негови вариации, които изискват промяна в сърцето на нашето настояще и мобилизиране на целия ни опит от миналото.

Философията и социологията признават ключовата значимост на въпросите, поставени от измененията в климата и развитието на технологиите в ера, обозначавана като „антропоцен“ и все по-често свързвана с края на цивилизациите такива, каквито ги познаваме. Но в България почти няма примери за добри практики, при които новите регулации в областта на екологията и технологиите да се консултират с философи и хуманитаристи. А загубата на философски поглед прави тези регулации трудноразбираеми и поради това нежизнеспособни. Именно срещу тази празнина се изправят текстовете във **Puturum**. Серията разглежда теми като: философски и социологически измерения на климата, екологична справедливост, трансформации в отношенията глобално – локално, енергийна революция, етическа рамка на съвременните технологии и изкуствения интелект.

Повече от всеки друг обект на изследване бъдещето се променя с всяка мисъл за него. То може да ни обедини, но може и да задълбочи съществуващи кризи, да създаде непреодолими неравенства, да доведе до колапс на човечеството.

Надяваме се серията да служи като възможен интелектуален вектор за размишления и дебати, чрез които да се разгръщат нови хоризонти на разговора за предстоящото.

Научен редактор и комуникатор на серия **Puturum** е проф. д.н. Стоян Ставру, ръководител на секция „Етически изследвания“ в Института по философия и социология на Българската академия на науките.

бруно
латур

Къде да се приземим?
съм?

Как да се
ориентираме
в политиката

Уроци за
земните от
затварянето

превод Тодор Петков

КС

Bruno Latour

Où atterrir?

Comment s'orienter en politique

© Éditions la Découverte, Paris, 2017

Où suis-je?

Leçons du confinement à l'usage des terrestres

© Éditions la Découverte, Paris, 2021

Бруно Латур

Къде да се приземим?

Как да се ориентираме в политиката

Къде съм?

Уроци за земните от затварянето

© Тодор Петков, *превод*, 2023

© Ирина Джонкова, *художник*, 2023

© Издателска къща **КС** – Критика и Хуманизъм, 2023

ISBN 978 954 587 254 9

Всички права запазени. **Забранено е възпроизвеждането на части от или на цялата публикация по какъвто и да било начин без изричното писмено съгласие на носителите на всички видове права върху изданието.**

Съдържание

Къде да се приземим? Как да се ориентираме в политиката	9
Първа глава	13
Втора глава	16
Трета глава	21
Четвърта глава	27
Пета глава	33
Шеста глава	39
Седма глава	44
Осма глава	54
Девета глава	61
Десета глава	69
Единадесета глава	74
Дванадесета глава	83
Тринадесета глава	87
Четиринадесета глава	94
Петнадесета глава	102
Шестнадесета глава	106
Седемнадесета глава	111
Осемнадесета глава	116

Деветнадесета глава	126
Двадесета глава.	136

Къде съм?

Уроци за земните от затварянето.	149
--	-----

1. Ставане-термит	155
2. Затворени в едно все пак госта широко пространство.	162
3. Земя е собствено име.	171
4. „Земя“ е женско име, „Универсум“ е мъжко име. . .	181
5. Каскада от проблеми на пораждането	193
6. „Тук долу“ – само че няма горе	204
7. Да оставим Икономиката да изплува на повърхността.	214
8. Да опишеш територия, но на място.	225
9. Размразяването на пейзажа	234
10. Умножаване на смъртните тела	247
11. Подновяване на етногенезите	255
12. Твърде странни битки	265
13. Разпръсване във всички посоки	275
14. За да научим малко повече за това	287

КЪДЕ ДА СЕ ПРИЗЕМИМ?

Как да се ориентираме в политиката

Чели сме достатъчно книги.
Джаред Къшнър¹

¹ Думи, казани от зетя на Доналд Тръмп, цитирани от: Sarah Vowell, *New York Times*, 9 август 2017.

Първа глава

Единствената цел на това есе е да се възползва от повода на избирането на Доналд Тръмп на 11 ноември 2016 г. за президент, за да свърже три феномена, които коментаторите вече са забелязали, без обаче винаги да виждат връзката помежду им – а затова не виждат и огромната политическа енергия, която може да се извлече от сближаването им.

В началото на 90-те години, тъкмо след „победата над комунизма“, символизирана от падането на Берлинската стена, в същия миг, когато някои решиха, че историята е завършила своя ход¹, тайно започна да тече една друга история.

На първо място тя е белязана от онова, което бива наричано „дерегулация“ и което ще придаде на думата „глобализация“ все по-пейоративно значение. Но също така във всички страни по едно и също време това е началото на една все по-главозамайваща експлозия на неравенствата. Накрая – което бива подчертавано най-рядко, – в този момент започва системното отричане на съществуването на промени в климата. („Климат“ се използва тук в най-общия смисъл на отношения на хората към техните материални условия за съществуване.)

Настоящото есе предлага тези три явления да се приемат като симптоми на една и съща историческа ситуация: всичко се случва така, сякаш една важна част от управля-

¹ Франсис Фукуяма, *Крайт на историята и последният човек* (вж. бълг. изд.: С., 2006, Обсидиан; бел. р.).

ващите класи (това, което днес твърде неясно наричаме „елити“) е стигнала до заключението, че вече няма да има достатъчно място на Земята и за тях, и същевременно за останалите ѝ жители.

Вследствие на това елитите решиха, че е станало безполезно да се действа така, сякаш историята ще продължи да води към един общ хоризонт, където „всички хора“ биха могли да просперират еднакво. От 80-те години на миналия век насам управляващите класи вече не претендират да ръководят, а целят да се приютяват извън света. Доналд Тръмп е един от символите на това бягство, на което ние търпим всички последици, като направо полудяваме заради отсъствието на *общ свят*, който да споделяме.

Хипотезата е, че няма да разберем нищо от политическите позиции през последните петдесет години, ако не отделим централно място на въпроса за климата и на отричането на този въпрос. Без идеята, че сме навлезли в Нов климатичен режим², не можем да разберем нито експлозията на неравенствата, нито разпространението на дерегулацията, нито критиката към мондиализацията, нито най-вече паническото желание да се върнем към старите защити на националната държава, което съвсем погрешно наричат „надигане на популизма“.

За да се противопоставим на това загубване на обща ориентация, ще се наложи някъде *да се приземим*. Оттук и важноста да знаем как да се ориентираме. И следователно да начертаем нещо като *карта* на позициите, наложени от този нов пейзаж, в лоното на който се предефинират не само *афектите* на публичния живот, но и неговите *залози*.

² Изразът „Нов климатичен режим“ е развит в книгата: Bruno Latour, *Face à Gaïa. Huit conférences sur le Nouveau Régime Climatique*, Paris, 2015, Les Empêcheurs de penser en rond/La Découverte.

Разсъжденията, които следват по-долу, написани в преднамерено рязък стил, се стремят да изследват дали определени политически емоции не биха могли да се канализират към нови обекти.

Авторът, тъй като няма никакъв авторитет в политическите науки, може само да предложи на читателите възможността да оспорят тази хипотеза и да потърсят по-добри на нейно място.

Втора глава

Трябва да благодарим на поддръжниците на Доналд Тръмп за това, че доста помогнаха за изясняването на тези въпроси, като го принудиха да се оттегли на 1 юни 2017 г. от Парижкото споразумение за климата.

Онова, което не можаха да постигнат нито биткаджииската позиция на милиони еколози, нито предупрежденията на хиляди учени, нито действията на стотици индустриалци, онова, върху което дори папа Франциск не успя да привлече вниманието¹, именно това успя да направи Тръмп: сега вече всички знаят, че климатичният въпрос е в сърцевината на всички *геополитически* въпроси и че е пряко свързан с въпроса за несправедливостите и неравенствата.²

Оттегляйки се от споразумението, Тръмп най-последно експлицитно отричи ако не световна война, то поне войната за дефиницията на театъра на действията: „Ние, американците, не принадлежим към същата Земя като вас. Вашата може да е в опасност, нашата няма да бъде!“.

По този начин се оказват извлечени политическите – а скоро и военните, или във всеки случай екзистенциалните – последици от това, което Буш-старши беше предсказал през 1992 г. в Рио де Жанейро: „Нашият начин на живот

¹ Католиците направиха всичко възможно, за да игнорират връзката между бедността и екологичната катастрофа, която обаче все пак бе ясно посочена в енцикликата на папа Франциск *Laudato Si!*, Ватикан, Светия престол, 2015.

² Дори президентът Макрон, който е безразличен към тези въпроси, се почувства задължен да се заеме с тях – дотам, че лансира девиза #MakeTheEarthGreatAgain! (англ. – ДаНаправимЗемятаОтновоВелика!; бел. р.).

не подлежи на договаряне!“ . Ето, поне нещата са ясни: вече няма идеал за свят, споделян от това, което се наричаше дотогава „Запада“.

Първо историческо събитие: *Brexit*. Страната, изобретилa неограниченото пространство на пазара както по море, така и по суша; страната, която не спираше да тласка Европейския съюз към това да бъде просто един голям магазин – това е същата онази страна, която, изправена пред нахлуването на няколко десетки хиляди бежанци, по внезапна прищявка решава да не играе вече играта на мондиализация³. В търсене на някаква отдавна изчезнала империя тя се опитва да се откъсне от Европа (с цената на все по-неотстраними затруднения).

Второ историческо събитие: изборът на Тръмп. Страната, която бе наложила на света своята тъй специфична мондиализация, при това с толкова много насилие; страната, която се самоопределяше чрез емиграцията, след като бе елиминирала първите си жители; именно тази страна поверява съдбата си на някой, който обещава да я изолира като в крепост, обещава да не се пускат повече бежанци в нея, тя да не се притичва на помощ на никоя кауза, която не е на нейна територия, като при това продължава да се намесва навсякъде с все същата непринудена непохватност.

³ „Мондиализация“ е френският вариант на „глобализация“, който преднамерено запазваме, тъй като думата се базира на френското *monde*, „свят“ – важна опора в настоящия анализ, където „глобализация“ се използва само в специфични контексти. По думите на самия автор (тук по-нататък в книгата): „Сега е моментът да внимаваме кои думи използваме. В „глобализация“ има много „ала-бала-глобализми“ [globalivernes], разбира се, но я има също и думата „глобус“: може би бихме искали да я запазим. В „мондиализация“ присъства красивата дума „свят“ [*monde*]: би било наистина тъжно да ни се наложи да се лишим от нея“; бел. пр.

Тази нова привлекателност на „границите“ за онези, които са проповядвали тяхното системно премахване, вече бележи края на едно определено схващане за мондиализацията. Две от най-великите страни на стария „Свободен свят“ казват на другите: „Нашата история няма да има нищо общо с вашата, вървете по дяволите!“.

Трето историческо събитие: възстановяване, разширяване, усилване на миграциите. Тъкмо в момента, когато всяка страна усеща множеството заплахи на мондиализацията, мнозина трябва да се организират, за да приемат на своя земя милиони хора – говори се за десетки милиони!⁴, – които съвкупният резултат от войни, провали в икономическото развитие и изменение на климата ще хвърли в търсене на обитаема територия за тях и техните деца.

Ще кажете, че проблемът е стар? Не, не е, защото тези три феномена са само различни аспекти на една и съща метаморфоза: *самата представа за почва, променя природата си*. Мечтаната почва на мондиализацията започва да се изплъзва. Именно тук е цялата новост на онова, което срамежливо наричаме „миграционна криза“.

Ако притеснението е тъй дълбоко, то е, защото всеки от нас започва да усеща как почвата се измъква изпод краката му. Откриваме повече или по-малко неясно, че всички сме в миграция към територии, които да преоткриваме и наново да заемаме.

И то поради едно четвърто историческо събитие, най-важно и най-малко обсъждано: на 12 декември 2015 г. в Париж, по време на сключването на споразумението за климата, в края на конференцията, наречена COP21.

Това, което има значение за измерване на истинското

⁴ Dina Ionesco, Daria Mokhnacheva, François Gemenne, *Atlas des migrations environnementales*, Paris, 2016, Presses de Sciences Po.

КЪДЕ СЪМ?

Уроци за земните от затварянето

Имаш ли някаква представа за земните простори?¹
Разправи, ако знаеш всичко това.

Иов 38:18

¹ В Синадалното издание на Библията от 1991 г.: „Изгледал ли си ширината на земята?“, бел. пр.

Ставане-термит

Има много начини да започнем. Например като кажем – подобно на някой герой на роман, който се свестява след припадане, търка очи и с объркан вид мърмори „Къде съм?“. Наистина не му е лесно да разпознае къде се намира, особено след като дълго е бил затворен, с маска на лицето и излиза по улиците при редките минувачи, от които вижда само мимолетния им поглед.

Това, което най-вече го обезкуражава – не, което го ужасява, – е, че не след дълго се заглежда в луната – от снощи тя е пълна, – сякаш е единственото нещо, което все още може да гледа, без да усеща дискомфорт. Слънцето ли? Невъзможно е да се наслади на топлината му, без веднага да помисли за климатичното затопляне. Или дърветата, които ветровете люлеят? Терзае се от страха да ги види как изсъхват или загиват под триона. Дори от водата, която вали от облаците, получава неприятното усещане, че е отговорен за появата ѝ: „Нали знаете, че скоро ще липсва навсякъде!“. Да се наслади на съзерцанието на някой пейзаж? Не си и помисляте – отговорни сме за всяко замърсяване в него, а ако все още се възхищавате на златните жита, то е, защото сте забравили, че маковете изчезнаха заради аграрната политика на Европейския съюз; там, където импресионистите рисуваха цели рояци от такива красоти, вие не можете да видите друго, освен въздействието на ОСП, Общата селскостопанска политика, която превърна всички поля в пусти-

ни... Не, той определено не може да усмири своите безпокойства, освен като спре погледа си върху Луната: поне за нейния диск и нейните фази той изобщо не се чувства отговорен, това е последното зрелище, което му остава. Ако блясъкът на Луната е в състояние толкова много да те развълнува, то е, защото в крайна сметка знаеш, че не носиш никаква вина за нейното движение. Също както си се чувствал невинен доскоро, гледайки полетата, езерата, дърветата, реките и планините, гледките, без да мислиш за последиците и от най-малкия си жест. Преди. Не беше чак толкова отдавна.

Събуждайки се, започвам да изпитвам мъченията, понесени от героя на Кафка в новелата *Преображение-то*, който, докато спял, се превърнал в хлебарка, рак или термит. Героят установява с ужас, че само след една нощ вече е неспособен да стане, както го е правил преди това, за да отиде на работа; той се крие под леглото си; чува сестра си, родителите си, началника си да тропат на вратата, която се е погрижил да заключи; вече не може да се изправи; черупката на гърба му е твърда като стомана; трябва да се учи наново да владее своите крачка или щипки, които се размахват във всички посоки; постепенно забелязва, че вече никой не разбира какво казва; тялото му е променило размера си; чувства, че се е преобразил в „чудовищно насекомо“.

Аз сякаш също съм претърпял истинско преображение. Още си спомням, че преди можех да се движа невинно, носейки тялото си със себе си. Сега чувствам, че със сигурност влача зад гърба си дълъг шлейф от CO₂, който ми забранява да летя, като си купя билет за самолет, и смущава отсега нататък всичките ми движения – дотам, че едва смея да подрънквам на моето пиано, боей-

ки се да не разтопя някой далечен ледник. Но от януари¹ стана още по-зле, защото отгоре на това изхвърлям пред себе си – непрестанно ми го повтарят – облак от аерозоли, чиито фини капчици разпръскват по дробовете мънички вируси, способни да убият околните, които ще се задушат в леглата си, задръствайки болничните заведения. И отпред, и отзад сякаш имам черупка от всеки ден все по-ужасяващи последици, които трябва да се науча да влача със себе си. Дори да се старая да спазвам предписаните дистанции, дишайки с мъка в тази хирургическа маска, не успявам да допълзя много далеч, защото щом се опитам да напълня пазарската си количка, дискомфортът нараства: тази чаша кафе унищожавя тропическа почва; тази тениска обрича на мизерия едно дете в Бангладеш; бифтекът алангле, който преди ядох с наслада, изпуска облачета метан, които още повече ускоряват климатичната криза. Изведнъж аз стена, аз се гърча, ужасен от това преображение – няма ли най-сетне да се събудя от този кошмар, да стана отново какъвто бях – свободен, морален, подвижен? Един старомоден човек, защо не! Да, затворен съм, но само за няколко седмици; не завинаги, това би било прекалено ужасно. Кой иска да свърши като Грегор Замза, умрял и изсъхнал в един гардероб за огромно облекчение на роднините си?

И все пак преображението е налице и няма изгледи да се върнем обратно, събуждайки се от този кошмар. Ограничен днес – ограничен утре. „Чудовищното насекомо“ трябва да се научи да се придвижва настрана, да се бори със съседите си, с родителите си (дали пък и семейство Замза ще започне да мутира?), всички те – притеснени от своите антени, от своите следи, от изпусканите вируси и

¹ Има се предвид 2020 г.; бел. р.

газове, всички потракващи с протезите си, един отвратителен шум на сблъскващи се стоманени перки. „Но къде съм?“, *другаде, в друго време, някой друг, член на друг народ.* Как се свиква с това? Ами с налучкване, както винаги – че как иначе?

Кафка е бил прав: ставането-хлебарка предлага достатъчно добра отправна точка, за да се науча да се ориентирам и да намеря точното си местоположение днес. Насекомите са в процес на изчезване навсякъде, но мравките и термитите не изчезват. За да видя къде ще ни отведе това, защо да не използвам перспективата на техните линии на бягство?

Голямото удобство при термитите-гъбовъди и начина, по който живеят в симбиоза със специални гъби, способни да храносмилат дърво – знаменитите *Termitomyces*, – е в това, че те издигат огромни гнезда от сдъвкана почва, във вътрешността на които поддържат своеобразно кондициониран въздух. Една Прага от глина, където всяко парченце храна преминава през храносмилателната тръба на всеки термит в рамките на няколко дни. Термитът е затворен, той дори е образец за затвореност, няма какво да се каже по това: той не излиза никога! Само дето термитника си го е построил *самият той* със слюнката си, хапка по хапка. Изведнъж се оказва, че той може да отиде *навсякъде*, но при условие, че разшири термитника си малко по-надалеч. Термитът се опакова в своя термитник, увива се в него, а той е едновременно вътрешната му среда и неговият собствен начин да притежава външност, неговото продължено тяло, тъй да се каже; учените биха могли да кажат, че това е един втори „екзоскелет“, добавен към първия – неговата черупка, неговите сегменти и съчленени крачка.

Прилагателното „кафкиански“ няма един и същи смисъл, ако го отнеса към самотен термит, изолиран без храна в една вселена-карцер от сухо и кафяво стъкло, или ако, напротив, това прилагателно обрисова един Грегор Замза, който най-после е напълно доволен, че е храносмлял глинената си къща благодарение на дървесните парчета, предъвкани от неговите стотици милиони роднини и съотечественици, чиято храна образува постоянен поток, от който той си е задържал няколко от преминаващите наблизмо молекули. Това би било едно ново преображение на знаменитата история от *Преображението* – едно сред многото други преди него. Но тогава никой вече не би го сметнал за чудовищен; никой вече не би се опитвал да го смачка като хлебарка, както прави татко Замза. Може би трябва да му придам други чувства, както е правено със Сизиф, но по съвсем различни причини: „Трябва да си представим Грегор Замза щастлив...“.

Това ставане-насекомо, това ставане-термит би позволило да се успокои ужасът на онзи, на когото вече му е останало – за да си възвърне бодростта – да съзерцава само луната, защото тя е единственото близко същество, което е извън неговите грижи. Защото, в края на краищата, ако усещаш такъв дискомфорт, когато гледаш дърветата, вятъра, дъжда, сушата, морето, реките – и разбира се, пеперудите и пчелите, – понеже се чувстваш отговорен и да, в крайна сметка виновен, че не си се борил срещу онези, които ги унищожават; понеже си се промъкнал в тяхното съществуване, пресякъл си им траекторията – ами вярно е: ти също, *tu quoque*²; ти си ги храносмлял, модифици-

² лат. – „ти също“: напр. когато обвинителят на свой ред бива обвинен в същото, в което обвинява другите; бел. пр.

рал, преобразил; ти си направил от тях своята вътрешна среда, своя термитник, своя град, своята Прага от цимент и камък. Но защо тогава да чувстваш този дискомфорт? Вече нищо не ти е чуждо; ти не си сам; ти храносмилаш тихичко няколко молекули от онова, което е пристигнало в червата ти, след като е преминало през метаболизма на няколко милиарда роднини, съюзници, съотечественици и съперници. Ти вече не си в старата си стая, Грегор, но можеш да отидеш навсякъде, защо би продължавал да се заравяш в дупка от срам? Ти избяга; върви напред; покажи ни пътя!

С твоите антени, съчленения, изпарения, отпадъци, челюсти, протези ти може би ставаш *най-после* човек! И напротив, твоите родители, които чукат на вратата ти обезпокоени и ужасени, и дори храбрата ти сестра Грета – не са ли те онези, които са *станали* нечовеци, отхвърляйки *своето* ставане-насекомо? Те трябва да се чувстват зле, *не ти*. Не са ли те преобразените, онези, които климатичната криза и пандемията са трансформирали в такива „чудовища“? Прочетохме новелата на Кафка наопаки. Застанал отново на косматите си лапи, Грегор най-после би крачил на право и би могъл да ни научи да се измъкнем от затварянето.

Докато си говорим, Луната се е снишила; тя е извън своята суета; чужда, но по начин, различен от преди. Не изглеждаш убеден в това? Продължава ли дискомфортът? То е, защото ти дадох твърде евтино успокоение. Още по-зле ли се чувстваш? Мразиш това преображение? Искаш отново да станеш старомоден човек? Имаш право. Дори ако бяхме станали насекоми, все пак щяхме да сме лоши насекоми, неспособни да се движим прекалено надалеч, затворени в нашата заключена стая.

Именно тази работа със „завръщането към земята“ ми причинява световъртеж. Не е честно да ни натискат да се приземяваме, ако не ни казват къде да кацнем, без да се разбием, какво ще станем, с кого ще се чувстваме свързани и с кого – не. Много избързах. Неудобно е да потеглиш от мястото на катастрофа, аз вече не мога да се локализирам с помощта на GPS; вече не мога да прелетя над нищо. Но това е и моят шанс: достатъчно е да започна оттам, където съм, *ground zero*³, опитвайки се да следвам първоначалната посока през гъсталака и да видя къде ще ни отведе това. Няма нужда да бързаме, остава още малко време, за да намерим къде да се приютим. Разбира се, изгубих моя красив, мощен ораторски глас, който вещаеше научно и отвисоко, на всеослушание към целия човешки род; както гласът на Грегор за ушите на роднините му, моето красноречие рискува да заприлича на страховито куркане на черва – такова е неудобството на това ставане-животно. Но важното е да се чуят гласовете на онези, които се лутат опипом в безлунната нощ, викайки един към друг. Други съотечественици може би ще успеят да се съберат наново около тези призиви.

³ англ. – „нулева позиция“, „нулев терен“: място на експлозия, в частност точката, от която започва измерването на радиацията при първия ядрен опит в САЩ, а днес – мястото на бившия Световен търговски център в Ню Йорк („кота нула“); бел. пр.